

*А.А. Ахатова*¹, С.М. Аралбай², К.Ж. Абдрахманова³*

*¹ Заң ғылымдарының магистрі, КеАҚ Қарағанды Медицина Университетінің Қазақстан тарихы және ӘСП кафедрасының профессор ассистенті, Қарағанды қ., Қазақстан
E-mail: aigul-479@mail.ru*

*² Ph.D, КеАҚ Қарағанды Медицина Университетінің Қазақстан тарихы және ӘСП кафедрасының профессор ассистенті, Қарағанды қ., Қазақстан
E-mail: saken_aralbai@mail.ru*

*³ КеАҚ Қарағанды Медицина Университетінің Қазақстан тарихы және ӘСП кафедрасының профессор ассистенті, Қарағанды қ., Қазақстан
E-mail: kamkgmu@mail.ru*

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ХАЛЫҚТЫҚ МЕДИЦИНАНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің негізінде қалыптасқан халықтық медицинаның даму тарихы туралы айтылады. Халықтық медицина-этнографиялық құбылыс. Ғасырлар бойы әр халық өзінше дамыды, өздерінің дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын ұстана отырып дамып, халықтар әртүрлі аурулардан құтылу жолдарын іздеді. Көшпелі халық, өмір сүру барысында түрлі аурулармен бетпе бет келді. Адамдар аурудың себептерін табуға, олардың алдын-алу және күресу тәсілдерін жасауға, өз емдеу әдістерін табуға тырысты. Қазақ дәстүрлі медицинасының қалыптасуына халықтың көшпелі өмір салты әсер етті. Осыған сүйене отырып, емшілердің өздері қалай емдеу керектігін және қандай құралдарды қолдану керектігін анықтады. Мақалада қазақ халқының емдеудегі медициналық әдіс-тәсілдерін күнделікті тұрмыста қолдануын зерттеген ғалымдардың ой-пікірі айтылады. Зерттеудер нәтижесі қазақ халқында медицинаның ерте кезден-ақ болғандығын дәлелдейді. Адам анатомиясы туралы білімі, жүрек қағысы арқылы диагноз қоя білуі, аурудың алдын алуда профилактикалық тәсілдер мен батыста «революциялық жаңалық» деп танылған антибиотикті қолдануы, түрлі аурулардың генетикалық жолмен таралатынын ескеріп жеті атаға дейін қыз алысып-беріспеуін дәстүрге айналдыруы, эпидемия таралғанда ауру өршіп кетпес үшін бүтін бір ауылды белгі қою арқылы карантинге жабуы, кіші хирургиялық ауруларға жататын сырқаттарды түрлі тәсілдермен емдей алуы халықтың қаншалықты деңгейде медицинаны меңгергендігін айқындайды. Мақалада патшалық Ресей заманында қазақ даласында болған орыс дәрігерлерінің халқымыздың емдік шараларына танданысы мен оны ғылыми тұрғыда растауы да келтірілген.

Кілт сөздер: дәстүрлі мәдениет, халықтық медицина, халық емшісі, шипагер, бақсы, сынықшы, эпидемия, хирургия.

*Ахатова А.А.*¹, Аралбай С.М.², Абдрахманова К.Ж.³*

*¹ Магистр юридических наук, НАО Медицинский университет,
ассистент-профессор кафедры истории Казахстана и СПД, г. Караганда, Казахстан
E-mail: aigul-479@mail.ru*

*² Ph.D, НАО Медицинский университет,
ассистент-профессор кафедры истории Казахстана и СПД, г. Караганда, Казахста.
E-mail: saken_aralbai@mail.ru*

*³ НАО Медицинский университет,
ассистент-профессор кафедры истории Казахстана и СПД, г. Караганда, Казахстан
E-mail: kamkgmu@mail.ru*

СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ТРАДИЦИОННОЙ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Статья посвящена истории формирования одной из сфер традиционной культуры казахского народа – народной медицины. Народная медицина – этнографическое явление. На протяжении многих веков каждый народ развивался по-своему, следуя своим традициям и обычаям, точно так же все народы искали способы избавиться от различных болезней. Кочевое население при жизни сталкивалось с различными заболеваниями. Люди пытались найти причины болезней, разработать способы их

профилактики и борьбы с ними, найти собственные методы лечения. На формирование казахской традиционной медицины повлиял кочевой образ жизни населения. Исходя из этого, целители выясняли, как лечить и какие средства использовать. В статье рассматривается мнение ученых, изучавших применение казахским народом в повседневной жизни методов и приемов медицины в лечении. Результаты исследований доказывают, что медицина у казахского народа существовала с незапамятных времен. Знание анатомии человека, умение ставить диагноз по сердцебиению, профилактика заболеваний и использование антибиотика, признанного на Западе «революционным открытием», не допускать заключение браков до седьмого колена, с учетом того, что различные заболевания передаются генетически, закрытие на карантин целой деревни, чтобы болезнь не прогрессировала по мере распространения эпидемии, способность лечить хирургические заболевания различными способами определяет, насколько хорошо население владело медициной. В статье также приводится восхищение и научное подтверждение лечебных мероприятий нашего народа русскими врачами, побывавшими в казахской степи во времена царской России.

Ключевые слова: традиционная культура, народная медицина, народный целитель, шаман, костоправ, эпидемия, хирургия.

Akhatova A.A.^{*1}, Aralbay S.M.², Abdrakhmanova K.Zh.³

¹ *Master of Law degree, NCJSC Karaganda Medical University, Assistant Professor the department of Kazakhstan history and social and political disciplines, Karaganda city, Kazakhstan*
E-mail: aigul-479@mail.ru

² *Ph.D, NCJSC Karaganda Medical University, Assistant Professor the department of Kazakhstan history and social and political disciplines, Karaganda city, Kazakhstan*
E-mail: saken_aralbai@mail.ru

³ *NCJSC Karaganda Medical University, Assistant Professor the department of Kazakhstan history and social and political disciplines, Karaganda city, Kazakhstan*
E-mail: kamkgmu@mail.ru

THE IMPORTANCE OF TRADITIONAL MEDICINE IN THE HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract

The article talks about folk medicine, formed on the basis of the life of the Kazakh people. Folk medicine is an ethnographic phenomenon. For many centuries, each nation has developed in its own way, developed its traditions and customs, in the same way people have been looking for ways to get rid of various diseases. The nomadic population faced various diseases... People tried to find the causes of diseases, to develop ways to prevent and combat them, to find their own methods of treatment. The formation of Kazakh traditional medicine was influenced by its nomadic lifestyle. Based on this, healers found out how to treat and what preparation to use. The article discusses the opinion of scientists who have studied the use of methods and techniques of medicine by the Kazakh people in everyday life. The research results prove that medicine among the Kazakh people has existed since immemorial time. Knowledge of human anatomy, the ability to diagnose by heartbeat, disease prevention and the use of an antibiotic recognized in the West as a “revolutionary discovery”, prevention of marriages up to the seventh generation, taking into account the fact that various diseases are transmitted genetically, the quarantine of an entire village so that the disease does not progress as the epidemic spreads, the ability to treat surgical diseases in various ways determines how well the population knew medicine. The article also provides admiration and scientific confirmation of the therapeutic measures of Kazakh people by Russian doctors who visited the Kazakh steppe during the times of tsarist Russia.

Keywords: traditional culture, folk medicine, healers, shaman, chiropractor, sawbones, epidemic, surgery.

Кіріспе. Халықтық медицина ұзақ тарихи кезеңді қамтиды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы халықтық медицинаны ата-бабаларынан ұрпақтарына ауызша немесе жазбаша түрде берілетін білім деп таниды. Олар аурулардың алдын алу, емдеу тәсілдері мен себептерін анықтауға бағытталған нақты іс-әрекеттер жиынтығы деп білді. Негізгі мақсат адамдардың денсаулығын рухани және қоғамдық тұрғыда сақтау болды. Қазақ халқының емшілікпен айналысуы Ежелгі Шығыс емшілерімен ортақ қасиеттерге ие болды. Ұлы ғалым Әбу Насыр Әл-Фараби медицинаны адам ағзасының жай-күйі, адамдардың денсаулығын сақтау және нығайту, ауырсынуды азайту және жеңілдету туралы ғылым ретінде бағалады. Бұл жерде шығыс медицинасының негізін қалаушы Әбу Әли ибн Сина жалпы медицинаны денсаулықты сақтау, аурудан құтылу үшін адам ағзасын зерттейтін ғылым ретінде қарастырғанын атап

өткен жөн. Кейбір дереккөздерде «медицина» сөзінің өзі шығыс ғалымы Ибн Синамен тікелей байланысты дейді. «Медед» араб тілінен аударғанда «көмек» дегенді білдіреді. Демек, «медицина» мағынасы «Синаның көмегі» дегенге саяды екен [1].

Әр халықтың өзіне ғана тән мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары бар, сәйкесінше әр этностардың өздерінің медициналық түсініктері мен емдеу әдістері бар. Сондықтан халықтық медицина-этнографиялық құбылыс. Көптеген ғасырлар бойы әр халық өзінше дамыды, өздерінің дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары дамыды, сол сияқты барлық халықтар әртүрлі аурулардан құтылу жолдарын іздеді. Адамдар аурудың себептерін табуға, олардың алдын-алу және күресу тәсілдерін жасауға, өз емдеу әдістерін табуға тырысты.

Негізгі бөлім. Қазақ халқы ұзақ уақыт бойы әртүрлі медициналық дағдыларға сүйене отырып, халықтық медицинаның жинақталған тәжірибесін ғасырлар бойы емдеуде қолданды. Мал шаруашылығымен айналысу қазақтарға жануарлар органдарының ішкі құрылымы туралы білім алуға мүмкіндік берді, бұл сәйкесінше адам анатомиясы туралы білімді кеңейтуге септігін тигізді. Қазақ халқы ұрпақтан-ұрпаққа ғасырлар бойы жинақталған бай тәжірибені ұрпаққа аманаттап, мәңгілік құндылықтарды мұраға қалдырды. Кейінгі ұрпақтар ата-бабаларының нұсқауларын мұқият сақтап, оларды бұрмаламауға, керісінше одан әрі дамытып, келесі ұрпаққа беруге тырысты. Осындай құнды мұраның бірін бізге ғасырлар тереңінен жеткен халықтық медицина деп атауға болады. Қазақ емшілері кез келген аурудың алдын алу үшін алуан түрлі әдіс-тәсілдерді ғасырлар бойы тәжірибеден өткізіп, бүгінгі күнге дейін қолданып келеді. Көшпелі мәдениет, адам баласының жылдың төрт мезгілін бағындыра отырып өмір сүруіне ыңғайлануына алып келді. Көшпелі өмір сүру сипаты, үнемі қозғалыстағы тұрмыс-тіршілік адамдардың қан аздық, әлсіздік, өкпе және басқа да аурулардың алдын алу мақсатында тамақтанудың да маңыздылығы мен ерекшеліктерін қалыптастырды. Халқымыздың ұлттық тағамдары өте майлы, ауыр тағамдар қатарына жатады. Бірақ көшпелілер үшін, елді аман сақтап қалу үшін, адам ағзасын дұрыс баланста ұстау үшін тамақтанудың маңызы зор болды. Елді-мекенді ауыстырғанда қазақтар қой етін жеп, сорпасын ішкенді әдетке айналдырған. Шығыс медицинасы қойдың етін адамға жылу беретін от тағамына балады. Адам бойындағы суықты шығару үшін сорпа ішіп, ағзадағы күшті қалыпқа келтіру үшін қойдың құйрық майын жеген. Қой етінен дайындалған сорпа мен құйрық майдың қасиетін елімізде тараған әлемдік COVID-19 коронавирустік жұқпалы індетін емдеу кезінде де көптеген отандық дәрігерлер мойындаған еді. Қазіргі медициналық протоколдармен емделе алмаған халықтың басым көпшілігі халықтық медицинаның көмегімен қойдың майын, борсықтың майын пайдаланып, сорпа ішіп, үйді адыраспан шөбін жаға отырып микробтардан тазартып, індеттен арылғандарын айтты және дәрігерлер де оны растап отыр. Жылытқыш қасиетке ие құйрық майды уқалау (массаж) терапиясында жиі пайдаланған және бұл емдеу шарасы көп күттірместен өзінің нәтижесін берген.

Көшпелі мәдениет, ата-бабаларымыздың шөптердің қасиетін меңгеріп, емдеу шараларына қолдана алуына да себеп болды. Шөптердің қасиеті туралы қазақ халқының ірі дәрігер-ғалымы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы трактаттар да жазып, қазақ тарихында медицина саласын жаңғыртуда үлкен із қалдырды.

Зерттеудің өзектілігі. Отандық медицина мен фармацевцияның тарихын білу алдымен ғылым мен тәжірибеге сүйенеді. Қазіргі таңда Қазақстанда халықтық медицина ресми түрде мақұлданып, ғылыми медицинамен қатар келеді. Көптеген халық емшілері дәрігерлермен бірге жұмыс істеп, тәжірибе алмасып, өз білімдері мен тәжірибелерін халық денсаулығын сақтау мақсатында қолдануда. Қазіргі қоғамда денсаулық сақтау саласында үлкен мәселелер бар. Созылмалы аурулардың күрт көбеюі, дәрілік препараттарға шығынның өсуі және халыққа медициналық көмек көрсетудің қолжетімділігін қамтамасыз ету. Бұл жағдайда халықтық медицина дәстүрлі медицинаға ең тиімді альтернатива бола алады. Халықтық медицинаның негізгі мақсаты - аурулардың алдын алу және оларды емдеу негізінде қалыптасқан тәжірибелер мен білімді келесі ұрпаққа аманат ету. Бұл білім емдеудің құнды әдістері мен дәрі құрамын сақтай отырып, қазіргі ғылыми медицинада тиімді қолдануға көмегі зор. Халықтық медицина-ның көмегіне жүгінетін халық саны күн санап артып келеді. Мысал ретінде, тыныс жолдарын ашу үшін шөпдерілерді қайнатып ішу, сүйек сынуы немесе шығуына байланысты сынықшыға бару, қан айналымы бұзылған бұлшықеттерді тауып, қан ағымының өтуін қалыпқа келтіру үшін ұзу массажаға жүгіну, массаж жас шамасына қарай түрлі әдістермен жасауды талап етеді, сондықтан емдеудің бұл түрін арнайы мамандар жасауы құпталады. Сонымен қатар, бойда тұрып қалған қандардан арылу үшін арнайы өсірілетін медициналық сүлік терапиясын қабылдау, хиджама жасау әдістері де қолданылады. Бұл ем-домның бәрі қазақ медицинасында дәлелденген, тәжірибеден өткен әдістер.

Алайда, ғылыми медицинаның халықтық медицинаны мойындамайтын тұстары да бар. Оған себеп, халықтық медицинаның толық зерттелмеуінде және шөпдерілердің басқа дәрілік препараттармен әрекеттесуін білмей пайдалану. Өкінішке орай алғашқы қазақ медицинасының негізін салушы, ғалым

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының "шипагерлік баян" еңбегі белгілі себептермен қытай елінде қалып қойған. Кітап сол елдегі қандастардың қолына тиіп, қытай дәрігерлермен зерттеу жүргізіп біраз жетістікке жеткен екен. Зерттеудің нәтижесінде олар шығыс медицинасының дамуына үлкен үлесін қосты. Қандас-тарымыз қазақ дәрігерлігі ғылыми медицина мен халық емшілігінің бағытын біріктіре жұмыс істегенін дәлелдеп отыр. Сөзіміз дәлелді болу үшін мақалада зерттеушілердің тарихи жазбаларына назар аударылды.

Зерттеу әдістері мен материалдар. Мақаланың ғылыми-әдістемелік негізі ретінде осы тақырып бойынша зерттеліп, баспадан шыққан еңбектер қолданылды. Зерттеулерді топтастыру мәселесімен шұғылданған ғалымдардың еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптап, талдау жасау кезінде: тарихи-объективтік, логикалық, жүйелілік, салыстырмалы талдау т.б. әдістері пайдаланыла отырып, тарихи-объективтік принципі негізінде орындалды. Мақаланы зерттеуде XV ғасырда өмір сүрген қазақ халқының көреген емшісі, ірі дәрігер-ғалым Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының "шипагерлік баян" еңбегі, кейін Ресей патшалығы тұсында өмір сүрген ғалымдардың қазақ халықтық медицинасы бойынша жазған еңбектері негізге алынды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Қазақ халқының шипагерлік тәсілдерін зерттеуге мүмкіндік беретін басты әдістемелік құрылым - тарихи-генетикалық әдіс болды. Бұл әдіс көшпелі халық медицинасы қызметінің барлық аспектілерін талдауға мүмкіндік береді. Бұл мәселені зерттеу кезінде авторлар объективтілік пен тарих принциптеріне сүйенді. Қазақ халық медицинасын зерттеуші ғалымдар өз еңбектерінде халық медицинасын өсімдіктер мен жануарлардан алынатын емдік өнімдер мен минералдардың емдік қасиеттері, түрлі аурулардың белгілері, оларды емдеу және алдын алу әдістері туралы тарихи даму процесінде қалыптасқан эмпирикалық (тәжірибелік) білім жүйесі ретінде қарастырады. Халық медицинасы бірнеше ғасырды қамтыған ұлттың өмір сүру тәжірибесінде қалыптасқан ілім, оның даму ерекшеліктерінің қырлары өте мол. Сондықтан, халық медицинасын дәстүрлі тұрмыстық, шаруашылық жүйесімен, қоныстану, тамақтану жүйесімен және киім-кешектің қызметімен тікелей байланыстыруымыз қажет. Осы тұрғыда қарастырылып отырған халық медицинасының емдеу тәсілдерін екі жүйеге бөліп қарастыруға болады. Бірінші, рационалды емдеу тәсілдері болса, екіншісі, иррационалды емдеу тәсілдері. Рационалды емдеу тәсілдеріне шөппен және жануарлар арқылы емдеудің түрлері жатады. Сонымен қатар, оташылық пен сынықшылық та осы жүйеге кіреді. Ал, иррационалды емдеу тәсілдеріне магиялық жолмен атқарылатын емдеу түрлері жатады. Оның қатарында ұшықтау, дем салу, бақсылық және т.б. ерекше атап өтуге болады.

Үнемі көшіп-қонып жүрген ел соғыс пен шапқыншылықтан бөлек, атты тізгіндеп, толып жатқан жарыстардан ойын-сауықтардың да түрлерін тапқан. Күнделікті тұрмыс оларды әлбетте, жаракатсыз қалдырмаған. Оның үстіне тіршілік-тыныс малға байланысты болғандықтан әртүрлі шыбын-шіркей, құрт-құмырсқа жәндіктер де оларға іріңді жаралардың шығуына себепкер болған. Осы қалыптасқан жүйенің нәтижесі халық медицинасының қалыптасуына алып келді. Өз кезегінде, халық медицинасының дәстүрлі қоғамдағы орны ерекше болды. Себебі, қазақтар арасындағы емші, тәуіп, дәрігер, бақсы және т.б. атаулар тікелей халық медицинасының жан-жақты дамығандығын көрсетеді. Сондықтан, халық әртүрлі хирургиялық ауру сырқаулармен де ежелден таныс болып, олардың көбін білген. Олар: тілме, жаралану, бітпейтін жара, іріңді жара, зәрлі ісік, бітеу жара, омырау ісігі, омыраудың бітеу жарасы, шикан, күбіртке, сыздауық, ұра, күйік, үсік, шығу-сыну, созылу, үзілу, жарылып кету [2;74].

Кіші хирургиялық ауруларға жататын бұл сырқаттан емделуді халық ертеден-ақ білген. Мысалы, іріңдеген жаралар мен қотырларды өткір пышақпен не бізбен жарып, іріңін ағызған. Жарадан қан аға берсе, киіздің ыстық күлін қанап тұрған жерге басқан. Бұл - сырттан қанды тоқтатудың қарапайым ең жақсы әдісі. Себебі, киіз жанғанда онда йод пайда болады да микробтар жойылып кетеді. Бұған қоса, жара үстіне күл себілгенде оның аузы құрғап, тез кебеді де, ол қанның тоқтауына жағдай жасайды. Сөйтіп, жара үстіне сырттан көп микробтар түсуден аман болады. Қанды тоқтату үшін адамның өз қанын өзіне пайдалануды да білген. Ол үшін аққан қанды жинап алып, оны шағын ыдыста күйдіріп, кейін жанған қанның күлін жараның үстіне сепкен. Егер мұрнынан қан ағып тоқтамаса, онда әлгідей қанның күлін мұрынға иіскеткен.

Ертеректе қазақ даласында медицинаның болғаны немесе болмағаны туралы дәлелдейтін нақты мысалдар да бар. Ас қорытуға қажетті маңызды ферментті бөлетін безді батыста "Pancreas" дейді. Бұл "тасбақаның жотасындағы тасы, сауыты" - дегенді білдіреді. Яғни, бездің сыртқы ұқсастығына, оның түріне қарап осылай атағанға ұқсайды. Ал орыстарда "поджелудочная железа" дейді. Олар да асқазанның астында орналасқандығы үшін осылай атаған. Екеуі де көзбен көргеніне қарап атау берген. Ал біздің ата-бабаларымыз "ұйқы безі" дейді. Себебі бұл без жұмысын тоқтатқан жағдайда, адам комаға, яғни ұйқыға кетеді. Егер ата-бабаларымызда медицина болмаған болса, онда аталмыш бездің комаға

себеп болатынын қайдан білген? Батыс «медицинасы» соңғы ғасырға дейін оны неге білмеген? Және тағы бір мысал, ген ғылымы дамығаннан кейін ғана ғалымдар түрлі аурулардың неше атаға дейін тұқым қуалайтындығын дәлелдеп отыр. Ал біздің ата-бабаларымыз жеті атаға дейін қыз берісіп- қыз алысуға тыйым салған және бұл тыйым әлі күнге дейін жалғасып келе жатыр. Қазақтар медицинаны білмеген болса, олар ғылым енді ғана біліп жатқан аурудың неше атаға дейін тұқым қуалайтындығын қалай білген? [3]

1992 жылы Алматыда «Қазақстан» баспасынан жарық көрген Ахмет Алдашев пен Жұлдызбек Әлімхановтың «Қазақтың халық медицинасының құпиясы» атты кітабы талай оқырманның жүрегінен орын тапты. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары өшкеніміз жанып, жоғалғанымыз табылып жатқанда халық медицинасының құпия-сыры бір кітапқа топтастылып, оқырманға жетуі тамаша іс болған еді. Кітапта халқымыздың хирургиялық ауруларды ірің, ісік, сынық, бітеу жараны қалай емдегені жан-жақты айтылған. Сонымен қатар, кітапта ішкі ауруларды анықтап емдеу, жүкті әйелді босандыруға көмек, жаңа туған нәрестені күту, онда кездесетін ауруды емдеу, халықтың санитарлық гигиеналық түсінігі және жұқпалы аурулардан сақтану амалы, халық психотерапиясы т.б. зерттеулер қамтылған. Еңбекте патшалық Ресей заманында қазақ даласында болған орыс дәрігерлерінің халқымыздың емдік шараларына танданысы мен оны ғылыми тұрғыда растауы да келтірілген [4;86].

Қазақ даласында Кеңес өкіметінің орнауы дәстүрлі емдеу әдістеріне, емшілердің өздеріне де қатысты теріс көзқарасты қалыптастырды. Шамандар, бақсылар, емшілер саяси құқықтарынан айырылды және дәстүрлі медицина құлдырады. Тоталитаризм кезеңіндегі медицина тарихы коммунистік идеологияның айқын шабуылына ие болды. Бұл сол кезеңдегі кейбір зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапты. Қазақ халқының ұлттық дәстүрлі медицинасының тақырыбы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алғаннан бастап жаңа күшпен зерттеле бастады. Қазір ресми медицинамен қатар дәстүрлі қазақ медицинасы да қатар жүреді. Қазіргі зерттеулер осы мәселеге арналған.

1887 жылы А.Н. Краснов қазақ емшілерімен науқастарды емдеуде шөптерді қолдану тәсілдері туралы айтады. Ол халықтық емшілердің шөптер туралы кең білімін, пайдалы және зиянды дәрілік шөптерді тану қабілетін атап өтеді. Тағы бір зерттеуші А.Ягмин өзінің "Қырғыз-Қайсақ даласы және олардың тұрғындары" атты еңбегінде қазақ дәрігерлерінің терапия және хирургия туралы түсініктерін атап өтеді. Солай, жүректің соғысы «пульс» арқылы олар аурудың белгілерін анықтай алды. Автор қымыз ішу арқылы емдеуге ерекше көңіл бөледі. Сынықтар кезінде дәрігерлер арнайы таңғыштар қолданды. Қазақ даласында жергілікті тұрғындарды емшілермен емдеуді, олардың ауруларды тануын, емдеу тәсілдерін сипаттайтын В.Поттоның жол жазбалары қызығушылық тудырады [5;101].

В.Н. Басиловтың пікірінше, Орталық Азия халықтары, оның ішінде қазақтар шаманизмді және оның элементтерін ауруды емдеу тәсілінің бірі ретінде қолданды. Бұл тәсілді осы уақытқа дейін қолданып келеді және ол ұрпақтан-ұрпаққа берілетін тұқым қуалайтын сипатқа ие деген түсінік береді. Қазақ дәстүрлі медицинасының қалыптасуына халықтың көшпелі өмір салты әсер етті. Осыған сүйене отырып, емшілердің өздері ауруды қалай емдеу керектігін және қандай құралдарды қолдану керектігін анықтаған деген ой түйеді. Зерттеулерде, қазақ халық медицинасы эзотерика мен биоэнерготерапия элементтерінің пайдаланатынын айтылады [6;324].

Қазақ даласында медицина революцияға дейінгі кезеңде дербес дамыды, тұрғындар халық медицинасын кеңінен қолданды. А.Васильев, А.Ягмин, А.Диваев және басқалар атап өткендей, XIX ғасырда зерттелетін аймақта медициналық қызметпен бақсылар, сынықшылар, шипагерлер айналысқан. Олардың барлығын жалпылама түрде халық емшілері деп атады. Халық емшілері дәрі-дәрмек дайындауды білді. Олар сол кездегі ғылыми медицинада қолданылған көптеген дәрі-дәрмектерді қолданды. Мұндай дәрі-дәрмектерге раушан, темір, цитар тұқымы, анар, цикорий, элекампан, жусан, алюминий, магнезия сульфаты, сынап, мыс сульфаты, мышьяк, аммиак, азот қышқылы, хинин, апиын жатады.

Ішек аурулары жағдайында дәрігерлер әртүрлі препараттарды қолданды. Мысалы, асқазан ауруы кезінде науқасқа ревень, апиын берілді. Диарея кезінде науқасқа мускат жаңғағы шайының тұнбасы, қарақат тұнбасы. Қатты жөтелмен шайға немесе сорпаға бұрыш тұнбасы қолданылды. Қазақ халық емшілері негізінен туберкулез, цинга, хлороз, анемия, жүрек-қан тамырлары және асқазан-ішек ауруларын емдеу үшін қымызды қолданған. Жұқпалы ауруларды емдеу үшін дәстүрлі медицинаның өз құралдары мен әдістері болды. Шай терлеуге мүмкіндік беретін құрал ретінде қолданылған. Бойдағы уыттың бәрі термен шығады деген түсінік болған. Алапес ауруымен ауыратын адамдар аурудың алдын алу үшін сау адамдардан бөлек ұсталды, ал шешекпен ауыратын науқастарға бұл аурумен ауырып, жазылып шыққандар ғана қарады. Егер ауылда бір адам шешек ауруымен ауырып қалған болса, онда бүкіл ауыл үйіне қонақ қабылдай алмай, карантинге жабылған. Мезез сияқты күрделі ауруларды емдеуде науқастың терісіне сынап жақпа жағылды, мышьяк, сынап ішуге рұқсат етілді, жаралар мыс

сульфатымен күйдірілді. Халық емшілері бұл үшін жақпа мен ұнтақтарды қолдана отырып, тері ауруларын емдей алды. Жақпа май әдетте сынаптан, күкірттен және қой майы қосылған басқа заттардан дайындалады. Ұнтақ ретінде құрғақ ұсақталған жидектер, күл, күйдірілген киіз және т.б. қолданылды. Бұл айтылғандар батыста «революциялық жаңалық» деп танылған антибиотикті қазақ халқы ежелден білгендігін дәлелдеп тұр.

XIX ғасырдың аяғында қазақ даласында жұмыс істеген А.Я. Соколов былай дейді, бақсы адам анатомиясын білмесе де, олардың кейбіреулері күрделі хирургиялық операциялар жасағанын атап өтті. Олар қуықтан тастарды алып тастады, катаракта сығып, сынықтарды, шығып кеткен сүйектерді орнына қоя алды, шынтак бүгілуіндегі тамырдан қан жіберу кең таралған. Кесілген жерге жолжелкен жапырақтары, күйдірілген киізден немесе мақтадан күл жағылды. Сібір жарасы ауруы бар тері жарасына ыстық балауыз лалагүлі, кейде ойылып, асқынып кеткен жараны ыстық темірмен күйдірген. Жылан шаққан жерден уды сорып алып, жыланның басынан дәрі жасап қолданылды. Бұл дәрі келесідей дайындалған: жыланның бас сүйегі кептіріліп, ұнтақталып, сүтпен араластырылып, жараға жағылды. А.Я. Соколов қазақ халық медицинасын осылай сипаттады. Халық емшілері қымыз, шұбат, шөптердің тұнбасымен емдеді, су мен балшықпен емдеді. Емшілер, сынықшылар өз тәжірибелерінде әртүрлі өсімдіктердің тамырларын, ақбөкен мүйіздерін және басқа құралдарды қолданды. Сынықшы, оташылар әр ауылда кездескен. Халық дәрігерлері сүйектің шыққаны мен сынуын орнына салуда да көзге түседі. Бұл туралы А.Левшин (1932), А.Ягмин (1845), Н.Зеланд (1884), А.Алекторов (1900), В.Ненецкий (1884) жазып кеткен. Халық сынған сүйекті салуға маманданғандарды «оташы», «сынықшы» деп атаған [7;87].

Ел арасында сынық салатындар емшіліктің басқа түріне қарағанда жиі кездескен. Әртүрлі ұрысқағыстарда ат шабыстарында және қазақ тұрмысына тән басқа да осы тәрізді жағдайларда жарақаттану жиі кездесетіндіктен сынықшылық өнері кеңінен тараған. Әрбір ауылдың өзінде жедел алғашқы көмек көрсетуге дайын сынықшының болуы да ықтимал. Күнделікті өз тәжірибелерінде жарақаттың ашығын да жабығын да көзімен көріп, қолымен ұстап сезіп салып жүрген сынықшылар, олардың қандай түрлері болатынын да айыра білген.

Сынықшылардың айтуына қарағанда, орнынан түсірілген сынықтың бітіп, бекитін уақыты сүйектің түріне қарай мына төмендегідей болмақ.

1. Білек, қол саусақтардың бітуі - 15-25 күн.
2. Иық білегінің бітуі - 25-30 күн
3. Жіліншік сынығының бітуі 30-45 күн.
4. Жамбас сүйегінің бітуі 60-70 күн

Сүйекті бекітіп орауды жарақаттанған адам қанша жаста болса, сонша күн ұстауы керек. Қазақтың кейбір оташылары мен сынықшыларының жоғарыда айтылғандай істеріне ел аралаған орыстың оқыған дәрігерлері тәнті болған. «Кіші хирургиялық әрекетті олардың емшілерінің (дәрігерлерінің) көбі жасай береді, мұны мен өз көзіммен көріп, куә болдым», - деп жазады Колосов [8].

Қазақ халқы оба, тырысқақ, шешек, алапес, сүзек сияқты эпидемиялар жайлы жақсы білді. Адамдар жұқпалы аурулар ауру адамнан сау адамға киім, жанасу, ауа арқылы берілетінін түсінді. Осыған байланысты олар осы аурулардан құтылудың жолдарын ойлап тапты, тиісті санитарлық-гигиеналық шараларды қабылдады. Мысалы, егер қандай да бір аймақта оба ошағы табылса, онда науқас адамды басқалардан оқшаулап, оны бөлек үйде ұстаған, тамақты ұзын таяқшаның ұшына байлап тамақтандырған, бұл үйден ештеңе шығаруға рұқсат етілмеген. Науқастарға тіпті туыстары да кіре алмады, ал эпидемия өршіп тұрған бүкіл ауыл қонақтарды қабылдай алмады. Науқас тұрған үйдің үстінде қара немесе қызыл жалауша пайда болды, бұл белгі "бұл жерде қауіпті, сақ болыңыз" деген белгі. Науқастың жағдайы туралы оның ет - жақын туыстары келіп, үйге жел жағынан жақындауға рұқсат етілген. Себебі, жел ауадағы вирусты ұшырып әкетеді деген түсінікте болған. Егер аса қауіпті, төтенше жағдай туындаса, онда науқасты сол жерде қалдырып, бүкіл ауыл басқа жаққа, алыс жаққа қоныс аударды. Халық арасында ескі тұрақтың орнына зиянды рухтар қоныстанады, сондықтан ол жерге оралуға болмайды деген сенім кең таралған. Бұл жерде сикырлы медицинаның көрінісін көруге болады. Діни наным түсінігін ысырып қойғанның өзінде, мұндай нанымдардың тиімді шара екенін түсіну қиын емес. Халық ескі жерде нәжіс, зәр, тамақ қалдықтары, шаң қалдықтары бар тазартылмаған аймақ болып қалғанын және олар өз кезегінде өте қауіпті вирустардың тасымалдаушысы болуы мүмкін екенін түсінді. Науқас қайтыс болғаннан кейін мәйіт, киім-кешек және барлық үй ыдыстары дереу өртенді.

Кей кезде қызарған жерлерге сүлік салған. Жылан, шаян немесе тағы сол сияқты жәндіктер шаққанда шаққан жердің жоғары жағын жіппен қысып байлап, уытты жерді пышақпен тіліп, қанын сорғызған. Осыдан соң, ол жерге шикі ет, қойдың құйрығын басқан немесе жыланның немесе қара

күрттың шаянның бүйенің кептірілген басынан ұнтақ даярлап, жара аузына себетін болған. Олар болмаса тірі бақаны шаққан жерге тартқан.

Ол уақыттарда сібір жарасы кең тараған ауру болды. Сібір жарасы (қойда - топалаң, жылқыда - жамандат, ірі қарада - караталак, түйеде - ақшелек, қарабез) мал және жабайы жануарлардың бациллус антрацис микробы коздыратын, жіті түрде өтетін аса қауіпті жұқпалы ауруы. Бұл аурумен адам да ауырды. Адамда кездесетін түрін - түйнеме немесе күйдіргі деп атады. Түйнеме (күйдіргі) жарасын емдеуге тірі бақаны пайдаланған. В.Шустов (1895 ж) пен А.Е.Слабуновтың жазуынша, қазақтар түйнеме ауруынан пайда болған жараларға тірі бақаның қарнын жарып басып, жайлап орамалмен байлап қоятын болған. Халық дәрігерлері де күйікті емдеудің амалын тапқан. Олар күйген жерге жаңа сойылған малдың шарбы майын немесе құйрық майын теріні басқан оған жылқы немесе қаз майын салып, үстіне ашыған сүт құйған бордың, тұздың, ақ балшықтың ұнтағын сепкен. Түйе жапырақты басқан.

«Қазақтар, - дейді А. Васильев (1901) - көл түбінде өсетін су балдырларын жинап алып, малдың шикі майын қосып қайнатады. Суығасын күйген жерге басады. Ал үсіген жерді алдымен мұздай сумен жуып, содан соң қармен ысқылаған және ол жерді қаздың майымен майлаған немесе оған суға қайнатып, қоюланған езілген күрт жаққан. Бұдан кейін де үсіген жер жазылмай ірің көбейе бастаса, ол жерді кесіп тастайды. Пышақпен кесіп емдеуді көбінесе Қожа руынан шыққан емшілер жүргізеді».

Профилактикалық вакцинация әдістемесі әлі болмаған кезде, қазақ халқы вакцинацияның қандай маңызы бар екенін жақсы түсінді. Сондықтан халық емшілері ауыл тұрғындарына екпе жасап, аурулардың алдын алуды жүзеге асырды. Мысалы, дәстүрлі емшілер шешек ауруынан айыққан адамның терісінен құрғақ шешек қабығын жинап, оларды терінің немесе сау баланың мұрнының жарықтарына салды. Осыған ұқсас тағы бір әдіс-аталған шешек қабығын қуырылған бидаймен араластырып, сау балаларға, кейде ұсақталған күйінде жеуге берген. Сондай-ақ, дені сау баланы аурудың алдын алу мақсатында олар науқас адамның қасына төсекке жатқызылды немесе оған науқас баланың киімін кигізді. Осылайша балада ауруға қарсы иммунитет қалыптасады деген. Эпидемиядан қорғаудың келесі әдісі халық арасында кеңінен таралды.

Қазақ халықтық медицинасына ғалымдар Х.Арғынбаев, А.Төлеубаев, О.Әбдіраман еңбектерінде халық емшілігі мен емдеу түрлеріне әділ баға береді. Халел Арғынбаев 1995 жылы Алматыда өткен халықаралық конференцияда оқыған "қазақтардағы халық медицинасы туралы" баяндамасында көшпелі қазақ халқының өміріндегі халық медицинасының маңыздылығына егжей-тегжейлі тоқталып, халық медицинасының түрлі салаларын, сондай-ақ емдеу әдістерін терең қарастырды. Х.Арғынбаев өз баяндамасында халықтық медицинаға қатысты емдеудің барлық түрлерін, өсімдіктен жасалған дәрілік препараттарының ерекшеліктерін келтіреді. Бұл баяндаманың құндылығы, онда революцияға дейінгі кезеңде қазақ халқы арасында кездескен жұқпалы аурулардың түрлері келтіріледі, сондай-ақ халық арасында олармен күресудің белгілі тәсілдері айқындалады. Ә. Төлеубаев "қазақтардың отбасылық салт-дәстүріндегі исламға дейінгі нанымдардың Реликттері" атты еңбегінде бақсы феноменіне ерекше тоқталды. Ғалым шамандық әуендерді егжей-тегжейлі сипаттайды, балалы болумен байланысты дәстүрлі рәсімнің мысалдарын келтіреді, оларға толық сипаттама береді [9;120].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі соңғы жиырма жыл ішінде елде халық емшілерінің саны күрт өсті. Халықты халықтық емдеу әдістерімен емдеген түрлі емшілер, бақсылар, экстрасенстер өздерінің емдеу ерекшеліктерін жарнамалай бастады және халықты адастырды. Бұл жағдайда шынайы халықтық медицинаға сұраныс артты. Біз көтерген бұл мәселе Е. Әбілқасымовтың жұмысында көрініс тапты [10;45]. Онда автор тіпті сол кездегі жүзге жуық халық емшілерінің тізімін, сондай-ақ олардың өмірбаяны мен қызметіне қатысты мәліметтерді келтіреді. Халықтық медицинаны, яғни оның тарихнамасын зерттеу тарихына арнайы тоқтала отырып, біз этнология ғылымындағы халықтық медицинаның мәні мен маңыздылығына, сондай-ақ осы тақырыптың көлеңкелі жақтарына назар аударуға тырыстық.

Қазақ халық медицинасына қатысты, оның өзіндік ерекшелігі әлі нақтыланбаған және негізделмеген, мынаны айтуға болады. Қазақ халқының халық медицинасы туралы білімі тек ауруларды емдеуден тұрмайды. Сонымен қатар, ол маңызды теориялық дереккөздерге негізделгені белгілі. XV ғасырда өмір сүрген қазақ халқының көреген емшісі, дәрігер-ғалым Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы өзінің "шипагерлік баян" еңбегінде емдік өнердің құпияларын барынша толық аша алды. Ол оларды теориялық негізде жинап, ұйымдастырды. Сөзсіз, бес ғасырдан астам уақыт сақталып келген "дәрігерлік әңгіме" ерекше құнды құжат екені даусыз. Тибет пен Қытайда ғана халықтық медицинаның бастауларын іздеуді тоқтату керек. Мұндай пікірдің негізі - "шипагерлік баянда" біз өзіміздің болмысымызға тән ерекшеліктермен сипатталатын дәстүрлі медицинаның сенімді нұсқасын көреміз. Әз-Жәнібек ханның өзі мойындап, ұлы дәрігер ретінде таныған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы ханның тапсырмасы бойынша 1466-1473 жылдары ханның бұйрығымен "шипагерлік баян" атты еңбегін жазған.

"Шипагерлік баян" адам ағзасындағы әртүрлі органдардың жұмысын сипаттайды, осы органдардың негізгі ауруларының түрлерін көрсетеді. Қазақ халық медицинасын ғылыми жолмен дамытуда Өтейбойдақ Тілеуқабыловтың еңбегі зор. Тәжірибеде және дала зертханасында жүргізілген жұмыстың нәтижесінде ол әртүрлі дәрі-дәрмектердің тек 1108 түрін жасады, оның 858-і дәрілік өсімдіктерден, 318-і жануарлар мүшелерінен және 60-қа жуығы металдардан. Ол адамның 430 астам анатомиялық сипаттама-ларын қалдырды. Осыған сүйене отырып, қазақ даласының халықтық медицинасының бастауы ежелгі дәуірде жатыр, ал фармакология, яғни дәрі-дәрмек жасау XV ғасырда-ақ дамығанын түсінуге болады. Сонымен қатар, ежелгі кезеңдегі халықтық медицина мен біздің күндеріміздің дәстүрлі медицинасы арасында бір-бірін толықтыратын ұқсастық белгілері бар екенін көруге болады. "Ұстазсыз ұстаз» деген лақап атқа ие болған Өтейбойдақ Тілеуқабылов 1050 түрлі ауруды емдеу жолдарын ашты. "Шипагерлік баян" тілі өте күрделі болғанымен, бұл бір сөзді алып тастауға болмайтын ғылыми жұмыс, мұнда артық ештеңе жоқ. Ол көп ғасырлық қазақ халық медицинасынан мәлімет беріп қана қоймай, сонымен бірге қазақтар тарихының құпияларын ашатын өте құнды құжат болып табылады. "Шипагерлік баяндауды" оқи отырып, біз қазақ халқының тарихынан, философиясынан, этнографиясынан, астрономиясынан мәлімет-тер аламыз. Сондықтан бұл жұмысты тек халықтық медицинадағы ғылыми жұмыс ретінде қарастыру жеткіліксіз болар еді. Егер біз "шипагерлік баяндау" – бұл дәстүрлі және дәстүрлі медицинаның үйлесімін біртұтас жүйеде қарастыратын терең ғылыми мазмұндағы жұмыс деп айтсақ, қателеспейміз.

Қазақ халық медицинасын зерттеу мәселесі осы уақытқа дейін тиісті түрде шешілген жоқ. Мұның бірнеше себептері бар. Негізгі себеп-көптеген адамдар халықтық медицинаны мойындамайды, сондай-ақ оны зерттеуге тыйым салуға қарсы емес. Сонымен қатар, "арнайы ғылыми зерттеулердің ұзақ уақыт болмауы"теріс әсер етті. Кеңес дәуірінде қазақ халқының ата-баба тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрлері, тілі мен діні қысылып, үнсіз қалды. Сол сияқты, адамдарды емдеген дәстүрлі медицина өкілдері де қуғын-сүргінге ұшырады. Осыған қарамастан, шынайы халықтық емдеу және емдеу халықтық ортада жасырын түрде өмір сүруді жалғастырды. Халықтық медицина-бұл қасиетті құбылыс, оның құпиялары көптеген ғасырлар бойы сақталып келеді және асыл мұра ретінде ұрпақтан-ұрпаққа ауызша беріледі. Оны қағазға аударып, "дәрігерлік баяндау" ("Шипагерлік баян") арнайы энциклопедиялық еңбегін жаза отырып, О.Тілеуқабылов осы құпия білімді ашып, толықтырды. Автор өзінің "дәрігерлік баяндауы" арқылы қазақ халық медицинасын жүйелеп, талдап, дәріптеді, тіпті оның дәстүрлі медицинамен байланысын ашты деп айтуға болады [11;10].

Кейін, XX ғасырдың 20-30 жылдарда қазақ даласында репрессиялық шаралар жүргізілді, бұл шипагерлер санының күрт төмендеуіне әкелді. Қазақ халық медицинасының тарихы қазақстандық ғалымдардың ғылыми зерттеулерінде жалғасын тапты.

Қорытынды. Қазақ тарихындағы дәстүрлі халықтық медицинаның дамуы сол кездегі қоғам үшін әлеуметтік маңызы зор салалардың бірі болды. Себебі халықтың денсаулығы, ел экономикасын одан әрі дамытатын адами ресурстар кез келген қоғамның басты проблемасы болды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы үшін халық емшілігінің рөлі ерекше. Қазақтардың өз денсаулығын бақылауы, аурулардың алдын алумен айналысуы, дене мен рухтың тазалығын сақтауға ұмтылуы-мұның бәрі күнделікті тәжірибеден туындайтын құндылықтар ретінде қалыптасты. Қорыта келгенде, адамның денсаулығының жақсаруына, сырқатын емдеуге арналған әр түрлі емдік шипалық әдіс-тәсілдердің пайдасынан басқа, ешқандай зияны жоқтығын, ол емдеу жүйелері өлім мен кәріліктен басқаның барлығына шипалы екенін дұрыс қабылдау қажеттігі туындайды. Тектік қасиет – ұрпақтар жалғасын жалғастыратын аталық код болғандықтан қазақ дүние жүзіндегі ұрпағы таза халық санатына жатады [12]. Жоғарыда қарастырғанымыздай, отарландыру саясатынан кейін қазақ жеріне, еліне зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектері, қазақ медицинасының деңгейін толық сипаттап тұр. Ешқандай жоғары білімсіз, түрлі шөптерден дәрі жасап, түрлі әдістермен адамды ауруынан жазып шығуы, бабаларымыздың көрегендігін, жан-жақты біліктілігін дәлелдеп тұр. Бұл құнды ақпараттар - тарих. Демек, тәні сау, дені сау адами ресурс, елдің әлеуметтік жағдайын саралайтын ең негізгі капитал. Халқымыз «Ұрпақтың денсаулығы – ұлттың саулығы» деген сөздің мәнін терең түсіне білсе керек. Ал ұлттың денсаулығы – мемлекеттің, елдің болашағы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақта медицина болған ба?* – 2021. [Электрондық ресурс]. – Сілтеме: <https://muslim.kz/article/qazaqta-meditsina-bolgan-ba>

2. Әбілқасымов Е. *Қазақтың халық емшілері. Анықтамалық / Әбілқасымов Е. - Алматы, 1993. – 74 б.*

3. Қожырбайұлы Мұхамбеткәрім. Қазақи білім мен ғылымның адам айтса нанғысыз, біз білмейтін құпиялары. - 2020. – Маңғыстау [Электрондық ресурс]. / Қожырбайұлы Мұхамбеткәрім. – Сілтеме: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2616106391991357&id=1987273551541314&locale=zh_TW

4. Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы / Алдашев А., Әлімханов Ж. - Алматы: Қазақстан, 1992. – 86 б.

5. Ягмин А. Киргиз-Кайсацкие степи и их жители. Типография Карла Крайя. СПб. / Ягмин А. - 1845. – 101 с.

6. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. Наука / Басилов В.Н. Москва, 1991. - 324 с.

7. Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы / Алдашев А., Әлімханов Ж. - Алматы: Қазақстан, 1992. – 87 б.

8. Алмас Мұқашұлы. Батыста «революциялық жаңалық» деп танылған антибиотикті қазақ халқы ежелден білген – 2016. - [Электрондық ресурс]. / Алмас Мұқашұлы. – Сілтеме:

https://www.inform.kz/kz/batysta-revolyciyalyk-zhanalyk-dep-tanylgan-antibiotikti-kazak-halky-ezhelden-bilgen_a2865666

9. Төлеубаев Ә.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- начало XX вв) / Төлеубаев Ә.Т. - Алма-Ата: Ғылым- 1991. - 120-122 с.

10. Әбілқасымов Е. Қазақтың халық емшілері. Анықтамалық / Әбілқасымов Е. - Алматы, 1993. - 45-46 б.

11. Тілеуқабұлұлы Ө. «Шипагерлік баян» // Араб графикасынан аударма Н. Елемес, Д. Мәсімхан. / Тілеуқабұлұлы Ө., Н. Елемес, Д. Мәсімхан. - Алматы: Жалын - 1996. – 10 б.

12. Халықтық медицина [Электрондық ресурс]. – Сілтеме: <https://halykemi.wordpress.com/tyjinshekter/zylama-zalymdar/shipagerlik-bayannan-uzindiler/13-bet>

References:

1. Қазақта medicina болған ба? – 2021. [Elektronдық resurs]. – Silteme: <https://muslim.kz/article/qazaqta-meditsina-bolgan-ba>

2. Әбілқасымов Е. Қазақтың халық емшілері. Анықтамалық / Әбілқасымов Е. - Almaty, 1993. – 74 б.

3. Қожырбайұлы Мұхамбеткәрім. Қазақи білім мен ғылымның адам айтса нанғысыз, біз білмейтін құпиялары. - 2020. – Маңғыстау [Elektronдық resurs]. / Қожырбайұлы Мұхамбеткәрім. – Silteme: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2616106391991357&id=1987273551541314&locale=zh_TW

4. Aldashev A., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы / Aldashev A., Әлімханов Ж. - Almaty: Қазақстан, 1992. – 86 б.

5. Ягмин А. Kirgiz-Kajsackie stepi i ih zhiteli. Tipografiya Karla Kraiya. SPb. / YAgmin A. - 1845. - 101 с.

6. Basilov V.N. SHamanstvo u narodov Srednej Azii i Kazahstana. Nauka / Basilov V.N. - M., 1991. - 324 с.

7. Aldashev A., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы / Aldashev A., Әлімханов Ж. - Almaty: Қазақстан, 1992. – 87 б.

8. Almas Mұқашұлы. Batysta «revolyciyalyk zhanalyk» dep tanylgan antibiotikti kazak halky ezhelden bilgen – 2016. - [Elektronдық resurs]. / Almas Mұқашұлы. – Silteme: https://www.inform.kz/kz/batysta-revolyciyalyk-zhanalyk-dep-tanylgan-antibiotikti-kazak-halky-ezhelden-bilgen_a2865666

9. Toleubaev Ә.Т. Relikty doislamskih verovanij v semejnoy obryadnosti kazahov (XIX- nachalo XX vv) / Toleubaev Ә.Т. - Alma-Ata: Ғылым- 1991. - 120-122 с.

10. Әбілқасымов Е. Қазақтың халық емшілері. Анықтамалық / Әбілқасымов Е. - Almaty, 1993. - 45-46 б.

11. Tileyqabylyly Ө. «SHipagerlik bayan» // Arab grafikasyнан aударma N. Elemen, D. Mәsimhan. / Tileyqabylyly Ө., N. Elemen, D. Mәsimhan. - Almaty: ZHalyn - 1996. – 10 б.

12. Halyқтық медицина [Elektronдық resurs]. – Silteme: <https://halykemi.wordpress.com/tyjinshekter/zylama-zalymdar/shipagerlik-bayannan-uzindiler/13-bet>